

Els nostres cossos, els nostres drets

Guia d'Educació Sexual



**GENERALITAT
VALENCIANA**

Conselleria d'Educació,
Cultura i Esport

Els nostres cossos, els nostres drets

(Guia d'Educació Sexual)

Autora i coordinadora de la guia
Rosa Sanchis Caudet

Coautora dels capítols VII, X i XI
Charo Altable Vicario



ISBN: 978-84-482-6589-2 (2a edició)



2021, Generalitat Valenciana
Conselleria d'Educació, Cultura i Esport
Direcció General de Política Educativa
Servei d'Innovació i Qualitat

Av. Campanar, 32
46015 - València

Composició i realització

Ricard Espí Doñate - Art Gràfica Comunicació

Il·lustracions capitulars

Cèsar Amigué

Presentació

La Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, a través de la publicació d'aquesta Guia d'Educació Sexual, *Els nostres cossos, els nostres drets*, vol cobrir un buit injustificat en els plans d'estudi i impulsar l'educació afectivosexual de joves i adolescents. El recurs, que s'encabeix dins el model d'escola inclusiva que la conselleria està impulsant, pretén promoure la salut física i emocional de l'alumnat i les relacions igualitàries basades en el respecte.

Es vol, a més, impulsar en l'àmbit educatiu els objectius de l'*Estratègia de Salut Sexual i Reproductiva de la Comunitat Valenciana 2017-2021 (ESSR)*, que reconeix la salut sexual com un dret fonamental, que persegueix la reducció de les desigualtats entre dones i homes, i que promou el desenvolupament efectiu dels drets sexuals i reproductius, així com el respecte a la diversitat sexual, de gènere, funcional i cultural.

El marc de referència és la Declaració Universal de Drets Humans i el conjunt de normes i consensos internacionals (OMS, IPPF, BZgA, UNESCO...). Seguint les recomanacions de l'Organització Mundial de la Salut, es proposa un acostament positiu i respectuós a la sexualitat i a les relacions sexuals, es considera la salut sexual, no només com l'absència de malaltia física, sinó també com una qüestió de benestar social, emocional i mental. Aquest concepte de salut no es focalitza en els aspectes negatius, sinó que posa l'èmfasi en el plaer com un aspecte

essencial, així com el dret a viure unes relacions sexuals plaents i segures, lliures de coacció, discriminació i violència.

Els principis de l'educació sexual holística, establerts per l'OMS i per altres fòrums i consensos internacionals, marquen unes premisses bàsiques que aquesta guia es proposa accomplir. L'educació sexual comença des del naixement, s'ajusta a l'edat de la persona i té en compte el seu nivell de desenvolupament, de sensibilitat social, de cultura i el gènere.

Amb aquest propòsit, els continguts del recurs educatiu es presenten de forma innovadora i es fonamenten en aquest concepte integral de benestar i salut: aporten informació des d'un punt de vista racional, científic i no doctrinal; promouen el respecte als drets humans, sexuals i reproductius; aposten fermament per la igualtat de gènere, la lliure determinació de les persones a construir la pròpia identitat, el valor de la diversitat; i finalment, volen contribuir a la consecució d'una societat més justa i a facilitar processos d'apoderament individual i comunitari.

Per avançar en aquest camí, presentem la guia com una ferramenta polièdrica, rica en continguts, punts de vista, experiències vitals i propostes educatives diverses, destinades als centres educatius valencians. Les píndoles de reflexió, els textos, els documents audiovisuals i les activitats proposades en els 12 capítols que conformen el treball pretenen esdevenir un recurs

útil per a la introducció de l'educació sexual en els nivells educatius d'Educació Secundària, Batxillerat i Formació Professional, que promoga un aprenentatge dialògic i competencial, cerque transformacions socials i combata el masclisme i les violències que aquest genera.

És un material de suport al professorat, destinat a treballar l'educació afectivosexual com un contingut transversal del currículum, ja siga a través de la tutoria o del tractament transversal dels continguts en les diferents àrees, mòduls i matèries. L'objectiu no és altre que acompanyar joves i adolescents en el seu procés de creixement, desenvolupament i aprenentatge personals i apoderar-los per a l'autodeterminació de la seua pròpia identitat, de forma lliure, sana i sense pressions socials normatives.

Esperem que el material que ací presentem pugua acompanyar iniciatives que ja es realitzen en molts centres educatius, impulsar-ne de noves i convertir-se en un instrument de referència per una educació sexual pensada en les persones i en el seu benestar.

Vicent Marzà i Ibáñez
Conseller d'Educació, Cultura i Esport

Pròleg

Des que en 2018 es va fer la primera edició d'aquesta obra, han passat moltes coses. Hem continuat impulsant l'educació sexual integral i acomplint la legislació vigent que cada vegada és més nombrosa i específica en aquesta matèria.

La nova Llei orgànica 8/2021, de protecció integral a la infància i a la adolescència davant la violència, contempla, en el capítol IV, sobre els principis en l'àmbit educatiu, que l'educació afectivosexual s'ha d'incloure de forma transversal, adaptada al nivell maduratiu i, si escau, a la diversitat funcional que pugui presentar la persona. Resulta una satisfacció, per tant, comprovar que la feina que estem desenvolupant va en aquesta línia.

De fet, des de la conselleria d'Educació, Cultura i Esport hem volgut aportar nous recursos per a abordar l'educació sexual en les etapes que no en tenien (educació infantil i educació primària), que podeu trobar en el repositori de recursos web per a la igualtat i la convivència 'REICO'. Alhora hem volgut actualitzar aquesta gran obra, elaborada per dues autores de reconegut prestigi, Rosa Sanchis Caudet i Charo Altable Vicario, per a facilitar-ne la utilització al professorat. Així, en aquesta segona edició, s'ha evitat la duplicitat d'activitats en diferents apartats, s'han actualitzat enllaços i recursos externs, s'han revisat alguns conceptes i s'ha millorat la interactivitat del document.

Fet i fet, aquesta segona edició de la guia Els nostres cossos, els nostres drets continua plenament vigent, fresca, innovadora, actual i encertada per a les etapes a les quals s'adreça. És un recurs que, a més, parteix d'un enfocament interseccional, que fa qüestionar-nos la situació de privilegi que gaudim en alguns moments i les opressions que podem patir o mantindre en altres. Al mateix temps, la perspectiva crítica i reflexiva facilita l'acompanyament comprensiu de l'alumnat en el procés de construcció i descobriment de la pròpia sexualitat, de forma positiva i respectuosa amb la diversitat.

Per això, espere que el professorat gaudeixi endinsant-se en aquest recurs renovat i amb l'aplicació dels seus continguts a les aules. Per endavant, la meua gratitud sincera cap al professorat que heu apostat i aposteu per aquesta eina tan necessària, per la valentia a l'hora d'abordar la sexualitat a les aules, trencant tabús, superant prejudicis i esquivant els obstacles, i sobretot, per obrir mons i ments amb la vostra feina.

Raquel Andrés Gimeno,
directora general d'Inclusió Educativa



Orientacions didàctiques i d'ús

Els nostres cossos, els nostres drets està encapçalat per unes bases teòriques que en justifiquen l'enfocament del contingut i les activitats que hi trobareu. Val a dir que recomanem la lectura de les bases teòriques per a un major aprofitament pedagògic d'aquest treball.

El manual està format per 12 blocs que despleguen 540 activitats i 88 textos informatius adreçats al professorat i/o a l'alumnat. Cada bloc, al seu torn, conté una descripció general del contingut al principi. Totes les informacions són d'elaboració pròpia.

Cal fer notar també que la naturalesa d'aquest projecte, en què bona part dels conceptes i continguts s'interrelacionen de manera transversal, provoca que moltes activitats i informacions es puguin treballar en més d'un bloc temàtic. L'existència d'etiquetes delimitadores de contingut en cadascuna de les activitats pretén ser una ajuda per a les interrelacions dels temes al llarg del treball. En aquest sentit, hem inclòs al final un índex que recull el conjunt d'etiquetes, i les diferents activitats on es treballen els diversos temes.

La majoria de les activitats contenen orientacions didàctiques que us ajudaran a posar-les en pràctica a l'aula. Quan aquest no siga el cas, les podreu treballar individualment, mitjançant alguna de les estructures cooperatives que expliquem en l'annex

"Estructures cooperatives", o bé com a xicotet projecte de treball. En el títol de cada activitat fem constar, mitjançant les lletres E (ESO; 2E, segon cicle d'ESO), B (Batxillerat) o C (Cicles), el nivell educatiu al qual considerem adequat adreçar-les.

És important assenyalar també que en algunes activitats s'han donat instruccions concretes de posada en pràctica per agrupacions no mixtes amb l'objectiu de fer palesa la diferent socialització de xics i xiques. Tanmateix, apel·lem a la sensibilitat del professorat per modificar aquestes instruccions si es pensa que, en el context concret d'aula, hi pot haver alumnat trans, no binari, etc., o simplement alumnat que treballa més còmodament en grups no definits.

Cal dir, a més, que una gran part de les activitats tenen vídeos com a suport; però Internet està viu i sovint passa que els enllaços desapareixen, fins i tot de les pàgines oficials. Si és el cas, proveu de buscar el vídeo corresponent pel nom –o per les paraules clau que considereu– perquè de segur que el vostre cercador de referència el trobarà en una ubicació diferent de la donada.

D'altra banda, és també recomanable treballar els continguts de forma transversal en les diferents assignatures del currículum que es consideren adients. És per això que, si bé les activitats proposen un patró d'acció concret, el

ben cert és que ofereixen la suficient flexibilitat com per a poder fer-hi les modificacions que calguen i dur-les a l'aula en múltiples assignatures, a més, per descomptat, de l'espai de tutoria. En aquest sentit, el treball desplega una bona base i ofereix múltiples i diversos recursos per tal que, dins de les possibilitats de cada centre docent, els continguts es puguin incloure en el Pla d'Acció Tutorial d'una manera coordinada, sistemàtica i adaptada per nivells.

Aquesta guia pretén educar en igualtat i en relacions afectives i sexuals sanes, plaents i lliures de violència, tot respectant la diversitat i els drets humans i promovent el desenvolupament personal, el bon tracte i la salut integral. És una guia oberta, diferent d'un llibre de text. Per això és tan àmplia i, dins d'un mateix tema o etiqueta, el professorat pot trobar diverses activitats i triar aquelles que es consideren més apropiades o acostades a l'alumnat. A més, no s'han defugit alguns dels temes més candents de l'actualitat i s'hi presenten recursos de diferents posicions per tal de desenvolupar el pensament crític.

Això sí, no oblidem que l'educació afectiva i sexual és un procés i, com a tal, requereix l'elaboració d'una programació que implici la coordinació tutorial i la implicació del màxim de departaments possibles. En aquest procés és necessari treballar no sols coneixements sinó també actituds, comportaments i valors.

Per aquest motiu es presenten qüestions per a reflexionar i debatre, a més de vídeos, entrevistes, cançons i escenificacions que permeten sentir les emocions que ens travessen en els diferents rols i actituds, practicar l'escolta activa o posar-nos en la pell de les altres persones, dinàmiques mitjançant les quals podem ajudar adolescents i joves a entendre's, a prendre decisions autònomes i responsables i a tindre una vivència de la sexualitat positiva, saludable i igualitària.

La guia inclou també nombroses activitats que evidencien la violència i les relacions de poder que s'estableixen en els vincles. Però no es queda ací, sinó que presenta dinàmiques per a previndre aqueixa violència i practicar el bon tracte; per a aprendre a cuidar-se i cuidar les persones amb les quals ens relacionem mitjançant la pràctica de l'empatia, de l'escolta activa i de la comunicació justa; contra la imposició d'opinions i comportaments a altres persones, sempre aportant solucions justes als conflictes i defensant els drets humans.

En definitiva, el bon tracte implica una altra manera de viure i de relacionar-se, procés que requereix un treball personal i col·lectiu que hauria de formar part del Projecte Educatiu de Centre, amb tota la comunitat escolar col·laborant i fent-se responsable del canvi social que implica aquesta educació.

ELS NOSTRES COSSOS, ELS NOSTRES DRETS: BASES TEÒRIQUES

Programa d'educació sexual integral

Rosa Sanchis (coord. i autora) i Charo Altable

1. Adolescents en un món sexualitzat
2. Programa d'educació sexual holístic
3. Interseccionalitat
4. El sistema sexe-gènere
5. Propostes

1. ADOLESCENTS EN UN MÓN SEXUALITZAT

Ser adolescent en el segle XXI no és tasca fàcil. Tampoc ho és ser mare o pare, ni educador/a. Les i els joves viuen el seu particular terratrèmol físic i emocional i ho fan enmig d'una jungla plena d'espècimens de tot tipus. Alguns d'ells són prehistòrics dinosaures que només mostren dos camins: uns models masculins i femenins estereotipats, pretesament complementaris però en realitat desiguals; dels xics s'espera que siguin forts, decidits, poderosos i sexuals; de les xiques s'espera que siguin belles, amoroses, cuidadores i moderadament sexuals. A ells se'ls anima a explorar, i metafòricament se'ls arma amb matxets perquè conquisten territoris, tot i que ho han de fer a pit descobert, com autèntics mascles. A elles se'ls regala un vestidet fi de lli i unes sabates de

taló alt, i se'ls adverteix dels nombrosos perills de la jungla. A qui no s'identifica ni amb el model masculí ni amb el femení estereotipat se'l deixa despulcat, a l'arbitri de les feres. Malauradament, ni uns ni altres tenen cap mapa que els guie ja que les persones que haurien d'elaborar-lo, o bé estan tan desorientades que no ho saben fer, o bé consideren que la naturalesa és sàvia i ja s'en-carrega d'ensenyar el que cal per a (sobre)viure.

El ben cert és que el jovent ha de bregar sense mapa amb un **món canviant, heterogeni i globalitzat**, en aparença amb una motxilla més plena que les generacions anteriors, i amb més llibertat per a dur a terme un projecte de vida propi; però en realitat amb moltes pressions sexistes i sense l'educació sexual i emocional que pose llum a tanta incertesa. No ens dona temps a pair els avanços tecnològics i científics que fan possible construir una vagina, bloquejar la pubertat o embarassar-se amb 60 anys. No sabem com evitar cremar-nos amb les espurnes provocades pel xoc cultural migratori. Internet i els nous *media* (Twitter, blogs...) lluiten amb els mitjans tradicionals pel monopoli de la veritat, però els mecanismes de control i de vigilància social són tan sofisticats que ens resulta difícil discernir la informació de la desinformació. Les noves formes de contacte social (Facebook, Whatsapp, Instragram, YouTube...) estan transformant la manera en què vivim els vincles personals i la nostra privacitat. Assistentim, a més, a una creixent sexualització –específicament un model hegemònic de sexualitat coital,

heterosexual, adultista, sexista, normalista...– que envaeix l'oci que consumim: sèries, videojocs, videoclips, publicitat... Avui més que mai internet posa a l'abast del jovent materials sexualment explícits, i la pornografia *mainstream* (penetrativa, sexista i violenta en la seua majoria) està a l'abast de qualsevol telèfon o dispositiu electrònic. Així doncs, la falta d'educació sexual en la infantesa contrasta amb el fet que l'edat mitjana d'accés al porno són els 12 anys.

Totes i tots compartim que sense formació la vulnerabilitat és major. L'educació sexual informal no és adequada en una societat moderna perquè es tracta en molts casos d'una informació distorsionada, no realista i sovint degradant, particularment per a les dones (tot i que no sols). Què pot fer una adolescent quan apareix amb noms i cognoms en una pàgina on es votarà per "la més calenta de l'ESO"? Com sobreviurà un jove "femení" en un entorn on es privilegien els valors de la masculinitat hegemònica? Sabem com enfrontar-nos al porno venjatiu quan la nostra exparella ha fet públiques fotografies íntimes? Seran respectats la mestra o el mestre trans per part de les famílies, de l'alumnat o del centre educatiu? Què entenen per "consentiment sexual" la fraternitat d'estudiants de la universitat de Yale quan cantaven "No vol dir sí; sí vol dir anal"? És difícil trobar la resposta a aquestes qüestions sense formació. Necessitem una guia, un entorn segur i fructífer per parlar, per entendre i aprendre a moure'ns entre les noves estructures socials i emocionals

i "No Means Yes, Yes Means Anal" Frat Banned From Yale" <http://bigthink.com/focal-point/no-means-yes-yes-means-anal-frat-banned-from-yale>

que suporten aquest món. I no sols necessita aquesta guia el jovent, sinó també les persones adultes i especialment els i les educadores (professorat, pares i mares...). Però quin model d'educació?

2. PROGRAMA D'EDUCACIÓ SEXUAL HOLÍSTIC

Els programes d'educació sexual es poden agrupar en tres categories: a) **Programa d'abstinència** o model moral: es basa en l'abstinència de relacions sexuals (especialment el coit) abans del matrimoni; b) **Programa d'educació sexual comprensiva** o model de riscos: inclou l'abstinència com una opció, però a més promou l'ús d'anti-conceptius i de pràctiques de sexe segur, i c) **Programa d'educació sexual holística** o model integrador: inclou els elements del model de riscos però des d'una perspectiva més ampla de creixement i desenvolupament personal.

Els estudis duts a terme als EUA, país on s'apliquen els tipus de model 1 i 2, assenyalen que els programes d'abstinència no tenen efectes positius en el comportament sexual ja que no redueixen ni els embarassos ni les infeccions de transmissió sexual. Per la seua banda, els programes d'educació sexual comprensiva sí que tenen conseqüències; la més important de totes quant a la salut és l'augment d'ús del preservatiu o d'altres anticonceptius; però en aquest segon model

també avaluen –i per tant inclouen entre els objectius– el retard en l'inici de les relacions sexuals (coitals), la reducció del nombre de parelles i la disminució de la freqüència de les relacions sexuals. En canvi, a l'Europa occidental, la sexualitat no és vista com una amenaça sinó com una font d'enriquiment, i l'educació sexual està orientada al creixement personal.ⁱⁱ

El nostre programa d'educació sexual segueix aquest enfocament holístic o integrador, que es basa en un concepte positiu de la salut sexual com a element indispensable per al benestar i la qualitat de vida de les persones. El seu marc de referència són els drets humans, a més de les diferents normatives i consensos internacionals (OMS, IPPF,ⁱⁱⁱ BZgA,^{iv} UNESCO, etc.). Així, seguint les recomanacions de l'Organització Mundial de la Salut (OMS, 2006), proposem un acostament positiu i respectuós a la sexualitat i a les relacions sexuals, i la consideració de la salut sexual no sols com l'absència de malaltia, sinó com una qüestió emocional, mental i social, a més de física. Aquest concepte de salut no es focalitza en els aspectes negatius, sinó que posa l'èmfasi en el plaer com a aspecte essencial i en el dret a viure unes relacions sexuals plaents i segures, lliures de coacció, discriminació i violència.^v Els principis de l'educació sexual holística establerts per l'OMS i per altres reunions i consensos internacionals^{vi} assenyalen set apartats imprescindibles que el

nostre programa es proposa acomplir: l'educació sexual comença des del naixement; s'ajusta a l'edat de la persona i té en compte el seu nivell de desenvolupament, sensibilitat social, cultural i gènere; es basa en el concepte holístic de benestar i salut que hem comentat; transmet una correcta informació amb bases científiques; es basa en els drets humans (sexuals i reproductius); aposta fermament per la igualtat de gènere, la lliure determinació i l'acceptació de la diversitat, i finalment, és una contribució a una societat més justa i comprensiva que advoca per l'apoderament individual i comunitari.

L'educació sexual és necessària en el segle XXI. Invertir en educació té efectes enormement positius: redueix costos de salut pública a mitjà i llarg termini, promou l'educació en valors i la interiorització d'uns models de relació afectius no violents, i contribueix a la igualtat, a la no discriminació i a l'apoderament de col·lectius vulnerables o desfavorits, tal com assenjala el document de consens de Madrid (2011).^{vii} Apostar per una educació sexual de qualitat és una qüestió de justícia social.

3. INTERSECCIONALITAT

Igualtat i diversitat són belles paraules que no poden faltar en cap programa educatiu, però no posseeixen la màgia de materialitzar-se en reali-

ii OMS, Oficina Regional para Europa, i BZgA, Centro Federal de Educación para la Salud (2010). *Estándares de Educación Sexual para Europa*.

iii International Planned Parenthood Federation – Federació Internacional de Planificació Familiar (IPPF).

iv Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung - Centre federal d'educació per a la salut- (BZgA)

v Definició de Salut sexual de l'Organització Mundial de la Salut (2006): "La salut sexual és un estat de benestar físic, emocional, mental i social en relació a la sexualitat; no la mera absència de malaltia, disfunció o incapacitat. La salut sexual necessita un acostament positiu i respectuós a la sexualitat i a les relacions sexuals, així com la possibilitat d'obtenir experiències plaents i segures, lliures de coacció, discriminació i violència. La salut sexual ha de defensar, protegir, mantenir i respectar els drets sexuals de totes les persones"

vi Comunidad de Madrid (2012). *Educación para la sexualidad con bases científicas. Documento de consenso de Madrid. Recomendaciones de un grupo internacional de expertos*

vii *Ibidem*.

tats tangibles per a les persones. La igualtat formal o legal per ella sola no és garantia de la ciutadania plena per a les dones si no transformem les condicions estructurals que generen i perpetuen la desigualtat. El mercat laboral, l'organització de la vida privada o la intimitat, el model amorós romàntic, el model sexual hegemònic, la cosificació de les dones... reproduïxen i mantenen els rols de gènere tradicionals i dificulten la participació i el desenvolupament ple de les dones. La igualtat no és només un principi, sinó un objectiu, i com a tal necessita un currículum sistemàtic que el desenvolupe (Simón, 2010).^{viii} Què pensariem d'un sistema educatiu que pretén el bilingüisme però no programa l'ensenyament i l'aprenentatge d'una segona llengua? Com han de ser les relacions sexuals igualitàries (mútuament consentides, saludables, lliures i plaents) si no s'educa de forma explícita?

Exactament el mateix podem dir de la diversitat formal. L'educació sexual ha incorporat el respecte a la diversitat com si l'objectiu fora (re) conèixer l'existència d'uns/es "altres" (homosexuals, bisexuals, trans...) diferents a un "nosaltres" que representa la "normalitat". Es parla de respectar la diversitat, però no de celebrar-la. Deixant de banda que la "normalitat" és una qüestió cultural afectada per nombroses variables –a tot estirar podria fer referència al més comú estadísticament–, el que en aquest projecte entenem per "respecte a la diversitat" va més enllà de la mera acceptació de les orientacions sexuals no normatives.

Tanmateix, és important assenyalar el qüestionament que diverses teòriques i activistes feministes (Audre Lorde, Kimberlé Crenshaw...) fan de l'eficàcia d'educar per a la igualtat o per a la diversitat pensant en l'existència d'un subjecte polític genèric (dones, homosexuals, immigrants, infantesa...), perquè aquest acostament pot amagar la diversitat de necessitats i interessos que hi ha darrere d'aquestes etiquetes i privilegiar un subjecte suposadament homogeni que, en realitat, pot estar afectat per múltiples discriminacions. Per exemple, no és igual ser un jove homosexual valencià amb una expressió de gènere masculina que ser una lesbiana gitana masculina, un adolescent immigrant romanés heterosexual i femení o una jove cis heterosexual amb diversitat funcional.

Problematitzar aquest subjecte genèric no suposa deixar de reconèixer i posar en valor que les identitats són espais d'empoderament i de resistència a través dels quals es vehiculen les lluites pels drets de les persones. La crítica ha d'aparèixer, però, quan aquestes identitats es presenten com a homogènies, unitàries, tancades i excloents perquè generen normes i deixen persones fora del grup.

El terme interseccionalitat està guanyant cada vegada més protagonisme en l'estudi de les desigualtats sexuals, de gènere, d'ètnia, etc. Essencialment, pretén assenyalar que els diferents eixos de desigualtat i/o discriminació no són totalment independents, sinó que estan interconnectats, de manera que les persones

n'experimenten els efectes conjuntament i de manera difícilment separable. Gerard Coll-Planas^{ix} defensa que l'enfocament interseccional permet analitzar la complexitat de les situacions i veure quins efectes produeix la combinació dels diferents eixos (gènere, ètnia, situació socioeconòmica, diversitat funcional, orientació sexual, edat...) en un context o situació determinada. Així, per a Coll-Planas la introducció de la perspectiva interseccional mostra la complexitat de les desigualtats, la diversitat de les persones que pateixen les discriminacions i les limitacions dels abordatges que només paren atenció a un sol tipus de desigualtat.

La nostra perspectiva no suposa, però, l'abandó del subjecte "dona", "homosexual" o "trans", per anomenar aquelles més relacionades amb la sexualitat, sinó l'adopció d'aquestes categories en tota la seua complexitat, és a dir, no com a grups estancs inamovibles i universals, sinó com a subjectes diversos amb agenda pròpia dins d'un sistema que els sustenta. Aquesta complexitat es manifesta, per exemple, en el fet que podem estar al mateix temps en una posició d'opressió –per ser dones, per ser lesbianes...– i de privilegi –per ser blanques, per ser normotípiques, per tindre faena estable, etc. Amb tot, no volem deixar d'assenyalar que la discriminació de les dones és transversal, encara que 'dones' ha de ser vist sempre com un plural divers.

4. EL SISTEMA SEXE-GÈNERE

Déiem abans que l'abordatge que plantegem considera les identitats socials com a grups no

viii SIMÓN, Elena (2010). *La igualdad también se aprende. Cuestión de coeducación*. Narcea. Voces por la igualdad.

ix Conferència de Gerard Coll-Planas **02. Gerard Coll Planas - El concepto de interseccionalidad y su potencia académica y política** (2017, 25 min). Ciclo Intersecciones. Montevideo.

necessàriament unitaris enmig d'un complex sistema. L'anomenat **sistema sexe-gènere**^x (sistema de gènere o sistema binari heteropatriarcal) és l'edifici que sustenta les categories i les normes culturals dins de les quals hem de viure, i en les quals s'encabeixen les diferents opcions sexuals i identitàries. Aquestes categories són fonamentalment quatre: el **sexe** (anatomia), l'**expressió de gènere** (comportament), la **identitat de gènere** (identificació personal al marge del sexe assignat) i l'**orientació** (atracció, desig, enamorament...). Els manaments socials o normes culturals són bàsicament: a) l'assumpció del binarisme sexual (només hi ha dos sexes "naturals": mascle i femella); b) la naturalització de l'expressió i de la identitat de gènere (si una persona naix mascle, o és assignada com a tal, se sentirà mascle i es comportarà de manera masculina; i si naix femella, de manera femenina); c) l'heterosexisme (l'orientació sexual esperada i considerada saludable és l'heterosexual), i d) la dominació masculina, en forma de masclisme, androcentrisme o sexisme.

Segons aquest sistema, l'assumpció que només ha d'haver-hi dos models sexuals anatòmics –clarament marcats per la presència d'un penis d'una determinada mida i testicles per al sexe masculí, i vagina i ovaris per al sexe femení–; que només l'heterosexualitat és "normal", i que certs rols de gènere defineixen el baró i la dona psicològicament saludables, provocarà que uns cossos, uns gèneres, unes sexualitats, uns comportaments i unes relacions siguin més legítimes que unes altres, és a dir, l'adopció de determinades eleccions comportarà el rebuig

d'alguns subjectes: dones amb rols o expressions de gènere masculines i hòmens femenins (transgressió de l'expressió de gènere); intersexuals (transgressió de l'anatomia sexual); transsexuals, transgènere... (transgressió de la identitat de gènere); homosexuals, bisexuals... (transgressió de l'orientació sexual), persones amb diversitat funcional física, intel·lectual, sensorial, etc.

Paradigmes interpretatius

Aquest sistema sexe-gènere segueix el vell paradigma que considera que **el sexe condiciona l'expressió de gènere**. Així, ens basem en el sexe assignat per a inferir una determinada expressió de gènere, o ens basem en l'expressió de gènere per a imaginar l'orientació sexual de les persones. Per exemple, d'una persona cis masculina amb una expressió de gènere femenina, s'esperarà una orientació homosexual.

El feminisme va introduir un segon paradigma, majoritari actualment, segons el qual **el sexe seria allò natural i el gènere allò cultural**, explicació molt fructífera que va contribuir a la desnaturalització de les identitats i al desvetllament dels diferents nivells (simbòlic, estructural...) a través dels quals opera el sexisme. Així, la violència simbòlica i la violència estructural són formes de coacció subtil a través de les quals es transmet una visió del món, dels rols socials, de les categories cognitives... que les persones van interioritzant i normalitzant com si es tractara de l'ordre social natural, però que creen obstacles per a les dones i per a les persones amb cossos, identitats i expressions de gènere no normatives, barreres

intangibles i invisibles que els impedeixen accedir als drets de ciutadania bàsics.

Actualment hi ha un tercer paradigma minoritari que defensa que **la divisió diàdica dels gèneres precedeix el dimorfisme dels sexes**, és a dir, la concepció cultural de la masculinitat i la feminitat guia la classificació sexuada dels cossos com a propis d'home o de dona. D'aquesta manera, en front de la idea que la naturalesa i la sexualitat corporal determinen la dualitat dels gèneres, aquest paradigma defensa que són les interpretacions socials i culturals sobre els sexes les que estableixen la manera de concebre els cossos sexuals dels subjectes (Butler, 1990).^{xi}

El debat **natura vs. cultura** està a la base d'aquests tres paradigmes i de vegades les posicions, més que aportar, han servit de fre al canvi social. Per exemple, entre les persones partidàries de la importància de la natura, hi ha qui dona per fet que allò natural és indiscutible, immodificable i determinista, i això ha servit com a coartada ideològica per a desacreditar característiques i comportaments o per a justificar-los; per exemple, per a afirmar que les relacions homosexuals són negatives per *antinaturals*, o per a justificar desigualtats afirmant que les dones cuiden millor per la seua naturalesa o que els hòmens són més sexuals per la mateixa raó. No és sobrer recordar que allò natural està sotmés també a la subjectivitat de qui estudia i interpreta aquests fets *naturals* i és sabut que les ciències biosocials han sigut espills sexistes del nostre món social, i també ferramentes de reproducció i legitimació del sexisme.

x RUBIN, Gayle (1975). "El tráfico de mujeres: notas sobre la economía política del sexo". En LAMAS, Marta (comp.) (1996). *El género: la construcción cultural de la diferencia sexual*. México: Puegunam.

xi BUTLER, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.

D'altra banda, entre la gent partidària de la cultura, la consideració que tot és construït culturalment ha comportat de vegades que es diluïra la responsabilitat individual en el magma cultural – com si la cultura fora una entitat abstracta amb el poder de controlar les nostres decisions–; o bé el contrari, ha provocat que es pensara que tenim tota la llibertat de no seguir les regles culturals, o fins i tot a creure que el canvi és només una qüestió de voluntat personal i, per tant, no calen demandes col·lectives ni crítiques al sistema. Tanmateix, transformar la cultura o anar a contracorrent és una tasca ben difícil i costosa, tant per a l'individu com per a la col·lectivitat, com bé ho demostren els segles de lluita que porta el feminisme intentant revertir el sexisme.

Aquest debat es troba també dins del moviment feminista entre un corrent més *queer* i un feminisme crític amb l'anterior. Resulta complex resumir els postulats sobre els quals es discuteix perquè són moltes i variades les veus d'una i altra posició. A més, s'hi ha d'afegir la dificultat que suposa la presència de gran part del debat en les xarxes socials, espai poc adequat per a l'aprofundiment teòric en el qual se solen reproduir dinàmiques patriarcals en tant que es tracta la part dissident com a enemiga, fet que provoca que al final hi perda tot el món.

Per al primer corrent –on hi podem trobar feministes amb una llarga trajectòria com Amèlia Valcàrcel o Rosa Maria Rodríguez Magda– el sexe biològic és natural i inqüestionable, i no es pot substituir en cap cas pel concepte d'“identitat de

gènere” ja que la desaparició del sexe posa en perill les polítiques que pretenen combatre la desigualtat entre dones i hòmens. Critiquen, a més, termes com “cis”, “persona menstruant” o “persona gestant” perquè aquests canvis lingüístics deshumanitzen les dones, reverteixen els avanços en la defensa dels seus drets i contribueixen al seu *esborrat*.^{xii} També s'oposen a l'autodeterminació de gènere, és a dir, al fet que una persona pugui modificar el sexe legal per voluntat pròpia, sense cap tutela mèdica, ja que això obriria les portes als barons que volgueren ser considerats dones de manera interessada. A més, critiquen l'administració de bloquejadors hormonals als menors trans perquè aquests no tenen la capacitat de prendre decisions a tan curta edat; perquè se'n desconeixen les conseqüències a llarg termini, o bé perquè els seus efectes són irreversibles. Denuncien també el silenciament dels casos de gent trans que es penedeix dels tractaments.

Més a prop del corrent *queer* i del transfeminisme, autors com el sociòleg i activista trans Miquel Missé^{xiii} alerten del perill de plantejar aquest debat com un enfrontament entre dos bàndols que semblen disputar-se uns drets, i demanda la necessitat d'un acostament més complex. Missé explica que les principals peticions del col·lectiu trans no són l'administració de bloquejadors hormonals als menors o el finançament de les operacions o tractaments per la Seguretat Social. A més, explica el patiment fruit d'anys de patologització, durant els quals la decisió del que una persona trans era estava en mans de professionals de la psicologia o psiquiatres que avaluaven el

gènere d'acord amb unes escales de masculinitat i de feminitat prou estereotipades. És per això que el dret a l'autodeterminació es presenta per a Missé i per a gran part del col·lectiu trans com la solució més adequada en un marc estructural binari i sexista. Contra aquest marc es revolten també les persones intersexuals, pressionades a emmotllar els seus cossos a uns patrons corporals de masculinitat i feminitat molt rígids. Aquest context binari provoca que quasi tots el món –trans o cis– s'identifiqui amb un dels dos sexes; fet pel qual no semblaria just criticar amb més duresa el col·lectiu trans per binarista o reproductor de models estereotipats de gènere ja que tot el món ho pot ser –i, de fet, la majoria ho som.

Aquesta guia vol fer-se ressò de la complexitat del problema i fugir d'essencialismes; per això aposta pel consens i per pensar les identitats i el fet trans des del feminisme, des d'un feminisme que, d'una banda, aporte l'abordatge estructural necessari –no individual ni essencialista– per a transformar el món; però que, d'altra banda, no oblide reconèixer agència i legitimitat a les persones per a decidir sobre els seus cossos i les seues vides.

Tal com expliquem en la informació del bloc 8 “Activisme LGBTI”, existeixen dos models d'activisme: el normalitzador i el transformador. El primer vindria a posar fre a les discriminacions que pateixen les persones LGBTI però sense anar a l'estructura, és a dir, proposant mesures concretes, com ara que la gent trans pugui canviar-se el nom o operar-se amb facilitat; que les perso-

xii Vegeu [Alianza contra el borrado de las mujeres](#).

xiii Entrevista a [Miquel Missé: “La gente trans vive en un género que no es el que se esperaba de ellos”](#) en *La trivial*.

nes homosexuals puguen adoptar o casar-se, o que les persones intersex no siguin operades sense el seu consentiment informat. En canvi, qüestionar el sistema, que és el que proposa l'activisme transformador, passa per preguntar-se què fa que hi haja gent trans; què provoca que les persones amb expressions de gènere no normatives patisquen assetjament; què crea que l'única solució que se li presenta a una criatura que pateix malestars de gènere siga canviar el seu cos perquè aquest està *equivocat*, o per què a un bebé intersex se li proposa una vaginoplàstia als pocs mesos de vida per a convertir-lo en una dona *de veritat*.

No hi ha dubte que les legislacions o les polítiques públiques que garanteixen drets són importants, però no es poden oblidar abordatges que vagen al problema de fons. De vegades el que aconseguen és fixar i afermar les categories perquè tracten l'homosexualitat, la bisexualitat, la transsexualitat o el ser dona o home com una essència i això no és necessàriament així. Més aviat es tracta d'identitats que hauríem d'utilitzar estratègicament –o de manera interseccional– per a poder explicar el món en què vivim, però no com si les persones que en formem part foren només això i per a sempre.

La proposta educativa d'aquesta guia va encaminada a promoure drets i una major llibertat no només a col·lectius concrets sinó a tot el món. D'alguna manera les demandes LGBTI, i les lleis que les defensen, fixen els subjectes a unes identitats i, només després d'acceptar l'*etiqueta*, se'ls apliquen uns drets. Semblantment, a l'escola se sol treballar la identitat, l'orientació sexual o la

diversitat familiar quan hi ha una criatura trans, intersex, homosexual, amb dues mares o dos pares, etc. I probablement aquest treball educatiu millora la vida d'aquestes persones xicotetes; però més efectiu pot ser educar per a tot l'alumnat, sense esperar que hi haja personetes *diferents*, ja que totes les criatures es veuen afectades pels rols i estereotips de gènere i des de menudes aprenen quines són les "coses de xics" i quines són les "coses de xiques". Per això, oferir referents diversos (hòmens femenins, dones masculines...) és una bona forma de començar a caminar en la direcció d'obrir els gèneres i anar revertint el sexisme.

A més, amb els i les adolescents hem de fer un treball d'acompanyament en la reflexió i el qüestionament constant que els porte a preguntar-se, per exemple, en quina mesura són lliures de triar el gènere en què volen viure, com els afecta aquest gènere (en els gusts estètics, en el treball, en les relacions, en la sexualitat...) o per què la nostra cultura esmerça tant d'esforç –també molta violència– per mantenir la dicotomia home-dona si aquesta és *natural*. Un exemple del control sobre la diversitat és la celeritat amb què l'estament mèdic s'apressa a intervenir els cossos dels bebés intersexuals per a "normalitzar-los" encara que no hi haja motius de salut que en justifiquen les operacions. A més, parlar de "sistema" atribuint-li vida pròpia com si es tractara d'algú que actua per damunt de la voluntat de les persones, amb una concepció del poder que només s'exerceix de dalt a baix, pot dificultar l'assumpció de responsabilitat de les persones en el manteniment de l'*statu quo* sexista. Per tant, si nosaltres

som també aquesta cultura: quin paper desenvolupem en el manteniment de les injustícies del sistema? Quin rol podríem jugar perquè les desigualtats desaparegueren? Com podríem fer conscient la gent jove que vivim encara en una cultura masclista i patriarcal i contagiar-los de la necessitat del canvi?

5. PROPOSTES

Pel que fa als xics, pensem que el missatge ha de ser clar: **l'enemic comú és el masclisme**. Els lleva llibertat i capacitat de desenvolupament personal. És injust i incompatible amb els drets humans i té uns costos molt alts. Acomplir els manaments de gènere (*deixa de ser un xiquet xicotet, no faces coses de xiques, no sigues maricó...*) no és fàcil ja que els xics no naixen així sinó que, per a poder ser com el model, es requereix una bona dosi de violència: contra un mateix, contra els iguals i contra les dones (Bonino, 2004).^{xiv} *Contra un mateix* significa prendre el cos com a arma i la persona com a guerrer (*Sigues fort, valent, aguanta, no hi ha dolor!*). Les pràctiques de risc (accidents, drogues, no utilització del preservatiu...), les baralles o els hàbits alimentaris poc saludables, en són exemples. La fantasia d'invulnerabilitat alimenta la temeritat i el menyspreu del perill (*A mi no em passarà*). I efectivament, als herois de les pel·lícules mai els passa res, però els que en la vida real pretenen ser-ho acaben sovint a l'hospital. *Contra els iguals*, la violència es manifesta a través de la cultura de la baralla i de l'insult, amb la bel·licositat heroica (*Defensa't atacant*) i amb l'acceptació de la cultura de la humiliació on només es guanya o es perd. El manament de gènere de la mas-

xiv BONINO, Luis (2004). "Obstáculos a la comprensión y a las intervenciones sobre la violencia (masculina) contra las mujeres en la pareja".

culinitat tradicional impedeix als hòmens intimar de veritat amb altres barons i se solen mantenir relacions superficials on no es parla d'assumptes personals, sinó de temes públics com l'esport o la política. *Contra les dones*, és una violència que els allunya de qualsevol característica femenina i que boicoteja el desig d'igualtat d'aquestes. Portat a l'extrem, és la violència masclista contra les parelles o exparelles. Val la pena mantenir el poder a costa de la por de l'altra persona?

Els hòmens i totes les persones han de saber que la violència no és natural. Que allò natural és la cura i l'autoprotecció. Que hi ha moltes maneres de ser home i que cal reivindicar la llibertat de ser home i femení, home i cuidador, home i afectiu, home i antifutbol, home i homosexual... I cal plantar cara al masclista de torn perquè oprimeix les dones però també els hòmens que són diferents. I cal **fer atractiva la igualtat** i les persones que l'exerceixen, i apoderar a qui la practica, neutralitzant els masclistes i allunyant del masclisme els indecisos. Calen espais i xarxes de joves que reflexionen i qüestionen la identitat masculina i com els afecten els missatges masclistes dels mitjans de comunicació o dels iguals. Una bona educació sexual ha d'ajudar els joves a preguntar-se si els costs de mantenir la masculinitat hegemònica valen la pena.

Pel que fa a les xiques, cal apoderar-les, animar-les a la sororitat i revertir l'ablació mental que els impedeix viure la sexualitat amb llibertat. El desinterés mil·lenari de la ciència pel plaer femení i les creences populars contradictòries ("les dones són multiorgàsmiques" enfront de "a les do-

nes els costa arribar a l'orgasme") estan deixant pas a investigacions científiques que mostren tot el potencial eròtic femení castrat pels manaments socials patriarcals i pel model sexual hegemònic. També cal trencar mites i afirmar que els xics no estan més necessitats sexualment que les xiques i que es poden controlar perfectament; que no es perd el dret a dir que no quan ja s'ha arribat a un punt determinat; que el consentiment es pot revocar en qualsevol moment si la relació ha deixat d'agradar, etc. Cal també identificar la violència quotidiana, la que es pateix al carrer, al treball, a la família, a l'escola, als transports públics... una violència que debilita i que s'ha de denunciar. I s'han de mostrar els riscos reals, que deriven sobretot de les persones de l'entorn immediat, i no semblar pors irreals que acaben minant exercicis de llibertat totalment legítims com ara anar soles pel carrer una nit de festa. I hem d'apropar-nos a les xiques donant-los missatges positius: *El teu cos és teu i tens dret a decidir què fer amb ell, com vestir-te i com mostrar-te. Tens dret al plaer, a ocupar l'espai públic i a viure sense violència.* Cal, evidentment, identificar els costs del model amorós romàntic i aconseguir que no tinguin pràctiques de risc (*ho fem sense condó perquè l'estime, fingisc l'orgasme perquè no se senta malament, tenim sexe perquè no s'enfade*, etc.).

Pel que fa la sexualitat, és important assenyalar en primer lloc que la identitat no és una essència, sinó que la diversitat és real i és només perillosa per al sistema patriarcal, no per a les persones; però com que encara vivim en un món binarista, les estratègies passen per qüestionar i criticar les característiques de la identitat masculina i femenina que provoquen i perpetuen

la desigualtat i la violència. Un bon programa ha de voler eradicar els riscos de VIH o altres ITS, l'embaràs no desitjat, l'activitat sexual coercitiva, l'abús sexual o qualsevol altra forma de violència física o psicològica (*grooming*, porno venjatiu, homotransfòbia...). Però el discurs dels perills, de la por i dels *nos postergatoris* no és massa eficaç per raons que ja hem explicat en altres apartats. El ben cert és que no podem eliminar els perills; en canvi, sí que podem reduir els riscos i la vulnerabilitat ajudant la gent jove a ser més competent en contextos incerts. I això passa per evidenciar que els models estereotipats de masculinitat i feminitat actuals estan a la base de gran part d'aquests riscos perquè creen expectatives diferents, les quals, unides a la falta d'habilitats socials per a negociar un sexe segur i plaent, produeixen malentesos i experiències doloroses. A més, hem de prendre consciència del segrest que pateix la nostra sexualitat, reduïda a un model heterosexual, coital, adultista, sexista, normalista..., i hem d'ajudar a recuperar la **creativitat eròtica** revertint la falta de sinceritat cap al propi desig, i a superar el dèficit d'autoestima, el qual provoca que sovint posem l'acompliment dels manaments de gènere per damunt del propi erotisme i sensibilitat (Altable, 2000).^{xv} La gent jove necessita coneixements i habilitats que els permeten fer eleccions responsables sobre la seua vida afectiva i sexual.

Per això hem d'ensenyar les **habilitats socials** per a defensar-se de la pressió (*Tots ho fan! Has de créixer! Això és d'hòmens/dones!*) i per a comunicar-se amb la parella, atrevint-se a demanar i a donar, a rebre o a rebutjar. Així, cuidar-se i cui-

xv ALTABLE, Charo (2000). *Educación sentimental y erótica para adolescentes*. Madrid: Miño y Dávila editores.

dar, estimar-se corporalment i donar-se permís per a explorar i experimentar, entre altres objectius, són el millor camí per a una sexualitat plaent i responsable. Hem ampliat el territori del jovent i semblen més lliures, però cal donar-los els mitjans intel·lectuals, afectius i relacionals perquè siguin lliures amb responsabilitat. Educar és molt més que informar. No pensem que hi ha tanta informació a l'abast del jovent: de vegades n'hi ha massa i no se sap destriar el que realment importa o és útil. A més, la informació no sempre es transforma en coneixement. Una educació en sexualitat efectiva ha d'oferir una formació **culturalment rellevant, científicament rigorosa i apropiada** al procés maduratiu.

Pel que fa a la diversitat, l'educació sexual no solament ha de **frenar la violència** sinó que ha de **construir espais segurs** on l'alumnat se senta segur i lliure d'expressar-se, i no sols l'alumnat LGBTI+, sinó tot el món. I aquesta construcció ha de començar com més prompte millor, però acompanyant i respectant, no posant l'etiqueta de trans o homo quan ens trobem un xiquet o una xiqueta amb expressions de gènere divers. A més, l'escola no pot ser només l'espai on s'accepte el diferent (l'altre), sinó l'espai que ofereix l'oportunitat d'explorar la pròpia identitat, un espai que done visibilitat a la diversitat de gènere i mostre **referents positius** que exemplifiquen que altres formes de viure el gènere són vàlides, respectables i, per què no, desitjables. Així, l'educació ha d'empoderar les persones més vulnerables, però també ha de transformar els valors de qui agredeix i de qui sosté la violència. El nostre projecte pretén fomentar la **participació** cívica del jovent

perquè partim de la idea bàsica que cada persona és important i que la seua actuació pot marcar una diferència positiva en el món que l'envolta. Seguint les recomanacions exitoses de programes *antibullying* (per exemple KiVa, a Finlàndia),^{xvi} cal reconèixer el poder dels espectadors de les violències, la complicitat de qui mira, de qui li dona al "m'agrada" davant d'una imatge denigrant o de qui posa una emoticona positiva després d'un insult. I cal animar el jovent perquè tinga una ment oberta i respectuosa, perquè aprenga sobre les persones que tenen altres orientacions o identitats; perquè s'enfronte als essencialismes al voltant dels rols o de les expressions de gènere, no solament pels altres sinó per un/a mateix/a; perquè lluite contra les injustícies sent part del canvi social i no sent part de l'opressió.

xvi [Programa finlandés contra l'assetjament escolar: KiVa](#)

1. Més enllà dels genitals. De la sexualitat a les sexualitats

- 1.1. Anatomia (sexe biològic)
- 1.2. Identitat de gènere
- 1.3. Orientació sexual
- 1.4. Rols i/o expressions de gènere

2. Que no se'ns oblide el plaer. Èrotica individual i relacional

- 2.1. Erotisme i plaer
- 2.2. Autoerotisme
- 2.3. La seducció
- 2.4. Conductes sexuals i manaments de masculinitat i feminitat
- 2.5. Sexualitat en la infantesa
- 2.6. Sexualitat en la vellesa
- 2.7. Diversitat funcional i sexualitat

3. De carn i ossos: coneixent-nos. Els cossos sexuats

- 3.1. La pubertat
- 3.2. Genitals
- 3.3. Reproducció i fecundació

4. Aprenent a estimar-nos més enllà del model. Imatge corporal, autoestima i benestar

- 4.1. El meu model i els que m'envolten
- 4.2. Androcentrisme i desigualtat. L'aprenentatge de la incompletesa
- 4.3. Autoestima i imatge corporal
- 4.4. Pressions corporals sobre les dones
- 4.5. Pressions corporals sobre els hòmens
- 4.6. Transformacions corporals: depilacions, operacions, estètica...

5. Cuidar i cuidar-nos. Prevenció i salut sexual

- 5.1. Conductes sexuals, risc i gènere
- 5.2. Anticoncepció
- 5.3. Infeccions de transmissió sexual i VIH
- 5.4. Salut LGBTI
- 5.5. Interrupció de l'embaràs

6. Contra l'abús, apoderament

- 6.1. La cultura de la violació
- 6.2. Del consentiment al desig
- 6.3. Violència al carrer
- 6.4. Violència a les xarxes socials
- 6.5. LGBTIfobia
- 6.6. Abús sexual infantil

7. Sentiments, emocions i identitat de gènere. Escolta i comunicació

- 7.1. Gènere i emocions. Salut emocional
- 7.2. La transformació de les emocions
- 7.3. L'escolta i la comunicació
- 7.4. La comunicació en les relacions sexuals

8. El binarisme: un vestit que estreny la diversitat. Determinants socioculturals i rols de gènere

- 8.1. L'educació de la masculinitat i de la feminitat
- 8.2. Activismes contra les violències masclistes: feminismes, moviments LGBTI...
- 8.3. Hòmens per la igualtat
- 8.4. Cultures sexuals

9. Cultura popular 3.0. Gènere i sexualitat als media

- 9.1. Les xarxes i la cultura popular
- 9.2. La publicitat: subjectes o objectes?
- 9.3. Contrapublicitat i creativitat alternativa
- 9.4. Cançons per a la submissió i per a la igualtat
- 9.5. Sèries, pel·lícules i TV

10. Els vincles afectius

- 10.1. Les relacions amoroses en la nostra cultura: l'amor romàntic
- 10.2. L'enamorament
- 10.3. Fusió, separació i espai personal
- 10.4. Amor, desamor i dol
- 10.5. Primers vincles i guió de vida
- 10.6. Els diversos amors
- 10.7. La diversitat familiar
- 10.8. La corresponsabilitat
- 10.9. L'amistat

11. Masculinitats hegemòniques i violència en la parella

- 11.1. La masculinitat hegemònica
- 11.2. El poder en la parella. Els masclismes quotidians i la violència psicològica
- 11.3. Històries de maltractament en adolescents i joves
- 11.4. Treballant pels bons tractes

12. Sexualitat i drets

- 12.1. Els drets sexuals
- 12.2. Els drets de les dones
- 12.3. La llei de la interrupció de l'embaràs
- 12.4. Drets LGBTI
- 12.5. Diversitat funcional i DDHH